

पाणी पुरवठा व स्वच्छता विभाग (खुद्द), मंत्रालय

नागरिकांची सनद

प्रस्तावना :-

सामान्य प्रशासन विभाग, अधिसूचना क्रमांक शाकानि-१०९५/ सीआर-२८९/१८ (र. व का.), दिनांक ९ नोव्हेंबर, १९९५ नुसार पाणी पुरवठा व स्वच्छता विभाग असा नवीन मंत्रालयीन प्रशासकीय विभाग निर्माण करण्यात आला आहे. उक्त अधिसूचनेन्वये या विभागाकडे खालीलप्रमाणे विषय सोपविण्यात आले आहेत.

विषयसूची :-

- (१) पाणी पुरवठा व स्वच्छता विभाग (खुद्द) ची आस्थापना, विभागाच्या अधिपत्याखालील भूजल सर्वेक्षण व विकास यंत्रणेची व जिल्हा परिषदांच्या ग्रामीण पाणी पुरवठा विभागांची आस्थापना.
- (२) ग्रामीण जनतेस शुध्द व पुरेसे पिण्याचे पाणी पुरविण्याकरिता धोरण ठरविणे.
- (३) नागरी व ग्रामीण भागातील स्वच्छता कार्यक्रम राबविण्याच्या अनुषंगाने महाराष्ट्र जीवन प्राधिकरण, जिल्हा परिषदा आणि भूजल सर्वेक्षण आणि विकास यंत्रणा यांचे कामाचे समन्वयन व सनियंत्रण करणे.
- (४) महाराष्ट्र जीवन प्राधिकरणाच्या वैधानिक, घटनात्मक, धोरणविषयक आणि आस्थापना विषयक प्रकरणांवर कार्यवाही करणे.

विभागाची मुख्य कार्ये :-

- (१) पाणी पुरवठा व मल:निस्सारण तसेच स्वच्छता विषयक कार्यक्रमाचे धोरण ठरविणे व अंमलबजावणी यंत्रणेशी समन्वय साधून सनियंत्रण करणे.
- (२) पाणी पुरवठा व स्वच्छता विषयक कार्यक्रमाबाबतचे अंदाजपत्रक तयार करून निधीची तरतूद करणे.
- (३) राज्यातील नागरी व ग्रामीण पुरवठा व मल:निस्सारण कार्यक्रम काही ठिकाणी थेट स्थानिक स्वराज्य संस्थेमार्फत व काही ठिकाणी स्थानिक स्वराज्य संस्थेच्या वतीने महाराष्ट्र जीवन प्राधिकरणामार्फत राबविणे.

- (४) ग्रामीण पाणी पुरवठा व स्वच्छता विषयक कार्यक्रम जिल्हा परिषदेकडील ग्रामीण पाणी पुरवठा विभागामार्फत राबविणे.
- (५) भूगर्भातील पाण्याचे सर्वेक्षण, संवर्धन व नियंत्रण विषयक बाबी क्षेत्रीय स्तरावर भूजल सर्वेक्षण व विकास यंत्रणा यांचेमार्फत हाताळणे.

वरील उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी व राज्य शासनाच्या विविध योजनांची अंमलबजावणी करण्यासाठी विभागांतर्गत खालील क्षेत्रीय कार्यालये, प्राधिकरण व संस्था कार्यरत आहेत.

(१) महाराष्ट्र जीवन प्राधिकरण.

(२) भूजल सर्वेक्षण आणि विकास यंत्रणा.

केंद्र शासनाच्या मार्गदर्शक सूचनांनुसार राज्यात पाणी व स्वच्छता विभागाच्या योजनांची अंमलबजावणी व सनियंत्रणाचे कामकाज हाताळण्यासाठी दिनांक १२ मार्च, २०१२ च्या शासन निर्णयान्वये पाणी व स्वच्छता सहाय संस्थेची स्थापना करण्यात आली होती. तथापि, विभागाच्या दिनांक ४ सप्टेंबर २०२० अन्वये, जल जीवन मिशन अंतर्गत राज्य पाणी व स्वच्छता मिशनची स्थापन करण्यात आलेली असून, यामध्ये पाणी व स्वच्छता सहाय संस्था विलीन करण्यात आलेली आहे. सदर संस्था मिशन संचालक यांच्या नियंत्रणाखाली आहे. राज्य पाणी व स्वच्छता मिशनचे कार्यालय सिडको भवन (दक्षिण कक्ष), पहिला मजला, सीबीडी, बेलापूर, नवी मुंबई-४०० ६१४ येथे आहे.

विभागाची संरचना :-

पाणी पुरवठा व स्वच्छता विभागामार्फत प्रामुख्याने ग्रामीण व नागरी पाणी पुरवठा आणि ग्रामीण व नागरी स्वच्छता, घनकचरा व्यवस्थापन, मुख्यमंत्री ग्रामीण पेयजल कार्यक्रम इत्यादि बाबींवर धोरणात्मक निर्णय घेतले जातात. शासन स्तरावर या विभागाचे प्रमुख मा. प्रभारी मंत्री व मा. राज्यमंत्री आहेत. प्रशासकीय पातळीवर अपर मुख्य सचिव हे विभाग प्रमुख आहेत. त्यांच्या नियंत्रणाखाली सह सचिव/उप सचिव/मुख्य अभियंता तथा विशेष कार्य अधिकारी/अवर सचिव/कक्ष अधिकारी व इतर कर्मचारीवर्ग कार्यरत आहे. विभागाशी संबंधित कामकाज सुरळीतपणे पार पाडण्यासाठी पुढीलप्रमाणे कार्यासननिहाय विषयवाटप करण्यात आलेले आहे. त्यानुसार नागरिकांना त्यांना आवश्यक असलेली माहिती संबंधित अवर सचिव/कक्ष अधिकारी यांच्याकडून मागवून घेता येईल तसेच तक्रारी/निवेदने देऊन त्याचे निराकरण करून घेता येईल.

पाणी पुरवठा व स्वच्छता विभागाची कार्यालये खालील ठिकाणी कार्यरत आहेत.

- (१) गोकुळदास तेजपाल रुग्णालय संकुल, ७ वा मजला, क्रॉफर्ड मार्केटजवळ, लोकमान्य टिळक मार्ग, मुंबई-४०० ००१.
- (२) नवीन प्रशासन भवन, ३ रा मजला, मंत्रालयासमोर, मादाम कामा मार्ग, हुतात्मा राजगुरु चौक, मुंबई-४०० ०३२.
- (३) सुधारणा सहाय व प्रकल्प व्यवस्थापन कक्ष, सिडको भवन (दक्षिण कक्ष), पहिला मजला, सीबीडी, बेलापूर, नवी मुंबई-४०० ६१४

नियंत्रण अधिकारी	कार्यासन क्रमांक	संबंधित अधिकारी	कार्यासनातील विषय
सह सचिव तथा प्रकल्प संचालक	पापु ११	अवर सचिव/कक्ष अधिकारी	जलस्वराज्य टप्पा-२
	पापु-१५	अवर सचिव/कक्ष अधिकारी	भूजल सर्वेक्षण व विकास यंत्रणेची आस्थापना
	पापु-१६	अवर सचिव / कक्ष अधिकारी	ग्रामीण स्वच्छतेच्या धोरणात्मक बाबी व निधी वितरण
उप सचिव	पापु-०१	अवर सचिव/कक्ष अधिकारी	विभाग (खुद्द) ची आस्थापना
	पापु-०२	अवर सचिव/कक्ष अधिकारी	विभागी (खुद्द) ची नोंदणी शाखा
	पापु-०३	अवर सचिव/कक्ष अधिकारी	विधीमंडळ कामकाजाचे समन्वय
	पापु ०४	अवर सचिव/कक्ष अधिकारी	अर्थसंकल्प शाखा
	पापु-०५	सांख्यिकी अधिकारी	सांख्यिकी शाखा
	पापु-१४	अवर सचिव/कक्ष अधिकारी	टंचाई निवारण कार्यक्रम.
	पापु-२०	लेखा अधिकारी	लेखा परिक्षणाच्या बाबी
	पापु-२१	अवर सचिव/कक्ष अधिकारी	नागरी स्वच्छता कार्यक्रम व नागरी दलित वस्ती पाणी पुरवठा योजना, नवबौद्ध कुटुंबाना खाजगी नळ जोडण्या व अनुषंगिक विषय
	पापु-२२	अवर सचिव/कक्ष अधिकारी	नागरी पाणी पुरवठा व मल:निस्सारण + स्वजल
	पापु-२३	अवर सचिव / कक्ष अधिकारी	महाराष्ट्र जीवन प्राधिकरणाची आस्थापना
	रोखशाखा	अवर सचिव	विभागाची रोखशाखा
	सह सचिव	पापु-०७	अवर सचिव/कक्ष अधिकारी
पापु १०		अवर सचिव/कक्ष अधिकारी	जल जीवन मिशन
पापु-१२		अवर सचिव / कक्ष अधिकारी	पाणी गुणवत्ता व संनियंत्रण
संगणक शाखा		अवर सचिव / कक्ष अधिकारी	विभागाचे संगणकीकरण बाबत
मुख्य अभियंता तथा विशेष कार्य अधिकारी	पापु-१३	अवर सचिव/कक्ष अधिकारी	कोकण, अमरावती व नागपूर विभागातील ग्रामीण पाणी पुरवठा योजनांसंबंधी बाबी
	पापु-१७	अवर सचिव/कक्ष अधिकारी	पुणे, नाशिक व औरंगाबाद या महसुली विभागाशी संबंधित ग्रामीण पाणी पुरवठा योजनांसंबंधी बाबी (राज्य पाणी व स्वच्छता मिशन)
	पापु-१८	अवर सचिव/कक्ष अधिकारी	पुणे, नाशिक व औरंगाबाद विभागातील ग्रामीण पाणी पुरवठा योजनांसंबंधी बाबी
	पापु-१९	अवर सचिव/कक्ष अधिकारी	मुख्यमंत्री ग्रामीण पेयजल कार्यक्रम
मिशन संचालक	पापु ०६	अवर सचिव/कक्ष अधिकारी	कोकण, अमरावती व नागपूर या महसुली विभागाशी संबंधित ग्रामीण पाणी पुरवठा योजनांसंबंधी बाबी (राज्य पाणी व स्वच्छता मिशन)
	पापु १७	अवर सचिव/कक्ष अधिकारी	पुणे, नाशिक व औरंगाबाद या महसुली विभागाशी संबंधित ग्रामीण पाणी पुरवठा योजनांसंबंधी बाबी (राज्य पाणी व स्वच्छता मिशन)
	पापु-२५	अवर सचिव/कक्ष अधिकारी	राज्य पाणी व स्वच्छता मिशनच्या आस्थापना विषयक बाबी

महाराष्ट्र जीवन प्राधिकरण :-

राज्यातील नागरी व ग्रामीण पाणी पुरवठा आणि मल:निस्सारण कार्यक्रमांचे जलदगतीने विकास व विनिमय करण्याच्या अनुषंगाने महाराष्ट्र पाणी पुरवठा व जल:निस्सारण मंडळ अधिनियम, १९७६ अन्वये दिनांक १ जानेवारी, १९७७ पासून महाराष्ट्र पाणी पुरवठा व जल:निस्सारण मंडळाची

स्थापना करण्यात आली होती. सन १९९७ मध्ये सदर अधिनियमात सुधारणा करण्यात येऊन महाराष्ट्र पाणी पुरवठा व जल:निस्सारण मंडळाचे महाराष्ट्र जीवन प्राधिकरण असे नामकरण करण्यात आले.

मा. मंत्रीमंडळाच्या मान्यतेने दिनांक २३ मार्च, २०१७ रोजी शासन निर्णय निर्गमित करून शासनाने महाराष्ट्र जीवन प्राधिकरणातील अधिकारी/कर्मचारी यांचे वेतन, भत्ते व निवृत्तीवेतन दिनांक २३ मार्च, २०१७ पासून पुढे शासनामार्फत अदा करण्याचा निर्णय घेतला आहे.

महाराष्ट्र जीवन प्राधिकरणाचे मुख्यालय मुंबई येथे सदस्य सचिव यांच्या नियंत्रणाखाली आहे. मुख्य अभियंत्यांची विभागीय कार्यालये पुणे, नाशिक, औरंगाबाद, अमरावती, नागपूर व ठाणे येथे कार्यरत असून त्यांच्या नियंत्रणाखाली त्या विभागातील जिल्हे आहेत.

भूजल सर्वेक्षण आणि विकास यंत्रणा :-

महाराष्ट्र शासनाने आंतरराष्ट्रीय विकास संस्थेशी (जागतिक बँक प्रकल्प) केलेल्या कृषी पत प्रकल्प कराराची परिणती म्हणून भूजल सर्वेक्षण व विकास यंत्रणा दिनांक १६ जुलै, १९७१ पासून अस्तित्वात आली. कृषी विभाग, भूविज्ञान व खनिकर्म संचालनालय तसेच पाटबंधारे विभाग यांचेमार्फत करण्यात येणाऱ्या भूजल सर्वेक्षण व विकास याबाबतची कामे सदर यंत्रणेकडे सोपविण्यात आली. सुरुवातीला ही यंत्रणा भूविज्ञान व खनिकर्म संचालनालयाचा एक घटक होती. परंतु दिनांक १५ नोव्हेंबर, १९७२ पासून या यंत्रणेला शास्त्रीय तत्वावर खालील योजना कार्यान्वित करण्यासाठी संचालनालयाचा स्वतंत्र दर्जा देण्यात आला.

(अ) भूजल विषयक सर्वेक्षण करणे.

(ब) भूजलाचे मुल्यांकन, भूजल संवर्धन, भूजल व्यवस्थापन.

महाराष्ट्र भूजल (विकास व व्यवस्थापन) अधिनियम, २००९ हा दिनांक १ जून, २०१४ पासून राज्यात लागू झालेला आहे. सर्व प्रकारच्या भूजल वापरकर्त्यांना सातत्यपूर्ण भूजल उपलब्ध व्हावे तसेच सार्वजनिक पिण्याच्या पाण्याचे स्रोत संरक्षित करता यावे. यासाठी लोकसहभागातून मागणी व पुरवठा आधारीत उपाययोजना करून, भूजल विकास व व्यवस्थापन लोकसहभागातून करण्याचे उद्दिष्ट सुधारीत कायद्यात ठेवण्यात आले आहे.

भूजल सर्वेक्षण आणि विकास यंत्रणेचे मुख्यालय पुणे येथे संचालकांच्या नियंत्रणाखाली आहे. तसेच उपसंचालकांची विभागीय कार्यालये पुणे, नागपूर, औरंगाबाद, नाशिक, अमरावती व कोकण (नवी मुंबई) येथे कार्यरत असून, त्यांच्या नियंत्रणाखाली त्या त्या विभागातील जिल्हे आहेत. भूजल सर्वेक्षण आणि विकास यंत्रणेची सर्व जिल्ह्यात वरिष्ठ भूवैज्ञानिक यांच्या नियंत्रणाखाली कार्यालये आहेत.

राज्य पाणी व स्वच्छता मिशन :-

राज्य पाणी व स्वच्छता मिशनची कार्ये व जबाबदारी :-

- (१) ग्रामीण पाणी पुरवठा व स्वच्छता क्षेत्राच्या कार्यप्रणाली विषयक (Software Aspects) बाबी हाताळणे.
- (२) शासनाच्या पाणी पुरवठा व स्वच्छता विभाग (खुद्द), महाराष्ट्र जीवन प्राधिकरण, भूजल सर्वेक्षण व विकास यंत्रणा आणि जिल्हा परिषद यामधील दुवा म्हणून काम करणे.
- (३) पंचायत राज संस्था आणि ग्रामीण पाणी पुरवठा व स्वच्छता समिती यांना जल सुरक्षा योजना तयार करणे, जल सुरक्षा योजनेवर आधारित ग्रामीण पाणी पुरवठा योजनांची अंमलबजावणी व देखभाल दुरुस्तीकरिता सहाय्य करणे.
- (४) मनुष्यबळ विकास व माहिती शिक्षण व संवाद यामधील कामे हाती घेणे.
- (५) पाणी पुरवठा व स्वच्छता कार्यक्रमाचे मुल्यमापन व परिणाम निर्धारण अभ्यास करणे, संशोधन व विकास यामधील कामे हाती घेणे व त्यातील निष्कर्षांच्या आधारे विविध कार्यक्रमात सुधारणा करण्यासाठी ते शासनास सादर करणे.
- (६) पाणी गुणवत्ता सनियंत्रण व सर्वेक्षण आणि इतर बाबीकरिता एमआयएस व संगणकीकरण, GIS Mapping आणि Online सनियंत्रण पध्दती विकसित करणे.
- (७) जल जीवन मिशन व संपुर्ण स्वच्छता कार्यक्रम इत्यादिचे भौतिक व आर्थिक सनियंत्रण करणे, आढावा घेणे.
- (८) जिल्हा पाणी पुरवठा व स्वच्छता मिशन आणि अट संसाधन केंद्रे यामधील सल्लागार व कर्मचारी यांच्या कामकाजाचे सनियंत्रण व समन्वय करणे.
- (९) जल जीवन मिशन व संपुर्ण स्वच्छता कार्यक्रम इत्यादिच्या संदर्भात महाराष्ट्र जीवन प्राधिकरण, भूजल सर्वेक्षण व विकास यंत्रणा व जिल्हा परिषद यांच्याशी समन्वय साधणे.
- (१०) केंद्र व राज्य शासन यांच्याकडून वेळोवेळी प्राप्त होणाऱ्या निर्देशांचे पालन करणे.

विभागामार्फत राबविण्यात येणाऱ्या महत्वाच्या योजना :-

(१) मुख्यमंत्री ग्रामीण पेयजल कार्यक्रम :-

महाराष्ट्रासारखे पुरोगामी राज्य ग्रामीण भागातील पिण्याच्या पाण्याच्या सुविधेकरिता पुर्णतः केंद्र शासनाच्या राष्ट्रीय ग्रामीण पेयजल कार्यक्रमावर अवलंबून होते. ग्रामीण भागातील पिण्याच्या

पाणी पुरवठ्याची स्थिती लक्षात घेऊन मा. मंत्रीमंडळाने दिनांक ६ एप्रिल, २०१६ च्या बैठकीत दिलेल्या मान्यतेनुसार राज्यातील ग्रामीण भागातील पाणी पुरवठा क्षेत्रात सुधारणा करण्याच्या उद्देशाने व ग्रामीण जनतेस पुरेसे व शुध्द पिण्याचे पाणी उपलब्ध करून देण्यासाठी दिनांक ७ मे, २०१६ रोजीच्या शासन निर्णयान्वये “मुख्यमंत्री ग्रामीण पेयजल कार्यक्रम” या नावाखाली सन २०१६-१७ ते २०१९-२० या चार वर्षांच्या कालावधीसाठी राज्य शासनाचा स्वतःचा असा ग्रामीण पाणी पुरवठ्याचा कार्यक्रम राबविण्याचा निर्णय घेण्यात आला आहे. तसेच सद्यःस्थितीत मुख्यमंत्री ग्रामीण पेयजल कार्यक्रमांतर्गत मंजुरी देण्यात आलेल्या प्रगतीपथावरील व अपुर्ण पाणी पुरवठा योजनांची कामे पुर्ण करण्यासाठी या योजनेस दोन वर्षे (सन २०२१-२२ पर्यंत) मुदतवाढ देण्यात आली आहे.

(२) पिण्याच्या पाण्याच्या उद्भवाचे GIS मॅपिंग :-

राज्यातील ३४ जिल्हयांमध्ये पाणी गुणवत्ता सनियंत्रण व सर्वेक्षण कार्यक्रमाची प्रभावीपणे अंमलबजावणी करण्यासाठी राज्यातील सार्वजनिक पिण्याच्या पाण्याच्या स्रोताचे GIS द्वारे स्रोत निश्चित करणे, मोबाईल ॲप्लिकेशन तयार करणे, Web Based GIS करणे इत्यादि कामे महाराष्ट्र रिमोट सेन्सिंग ॲप्लिकेशन सेंटर, नागपूर यांच्यामार्फत करण्यास दिनांक ४.३.२०१५ च्या शासन निर्णयान्वये मंजुरी देण्यात आली आहे.

(३) सार्वजनिक आरोग्य विभागाच्या सनियंत्रणाखालील पाणी गुणवत्ता तपासणी प्रयोगशाळा पाणी पुरवठा व स्वच्छता विभागाच्या सनियंत्रणाखाली घेणेबाबत :-

पाणी गुणवत्ता सनियंत्रण व सर्वेक्षण कार्यक्रमाची अंमलबजावणी करण्यासाठी तसेच पाणी गुणवत्ता प्रयोगशाळांच्या कामात सुसुत्रता येण्यासाठी व योग्य प्रकारे सनियंत्रण होण्यासाठी सार्वजनिक आरोग्य विभागाच्या सनियंत्रणाखालील ३४ जिल्हा प्रयोगशाळेतील कंत्राटी मनुष्यबळ (रसायनी व डेटा एंट्री ऑपरेटर), १३८ उप विभागीय प्रयोगशाळा, साहित्य, मनुष्यबळासह व नव्याने स्थापन होणाऱ्या १० उप विभागीय प्रयोगशाळांसाठी प्राप्त झालेल्या निधीसह ताब्यात घेण्यास दिनांक १८ डिसेंबर, २०१४ च्या शासन निर्णयान्वये मान्यता देण्यात आलेली आहे.

तसेच १३८ उप विभागीय पाणी तपासणी प्रयोगशाळा पाणी पुरवठा व स्वच्छता विभागांतर्गत असलेल्या भूजल सर्वेक्षण व विकास यंत्रणा, पुणे यांच्याकडे हस्तांतरीत करण्यात आल्या आहेत.

(४) स्वच्छ भारत मिशन (ग्रामीण) :-

ग्रामीण भागामध्ये स्वच्छतेसंदर्भात जनजागृती निर्माण करण्याकरिता स्वच्छतेची व्याप्ती वाढविण्यासाठी व उघड्यावर मलविसर्जन करण्यास प्रतिबंध करण्यासाठी केंद्र शासनाने स्वच्छतेवर आधारीत अभियानाला १९८६ मध्ये सुरुवात केली. त्यानंतर सन २००३-२००४ पासून केंद्र शासनाने संपूर्ण स्वच्छता अभियान सुरु केले या अभियानाचे दिनांक १ एप्रिल २०१२ पासून निर्मल भारत अभियान असे नामकरण करण्यात आले होते निर्मल भारत अभियानातून वैयक्तिक शौचालय बांधकामास प्राधान्य

देण्यात आलेले होते. वैयक्तिक शौचालय बांधकामासाठी दारिद्र्य रेषेखालील सर्व कुटुंबे व दारिद्र्य रेषेवरील अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती, लहान व अल्पभुधारक शेतकरी. भूमीहिन शेतमजूर, शारिरीकदृष्ट्या अपंग आणि महिला कुटुंब प्रमुखाना वैयक्तिक स्वच्छतागृह बांधून वापर सुरु केल्यास रुपये ४,६००/- इतके प्रोत्साहनपर अनुदान केंद्र व राज्य शासनाकडून देण्यात येत होते.

दिनांक २ ऑक्टोबर, २०१४ पासून शासनाने निर्मल भारत अभियानाचे नामकरण स्वच्छ भारत मिशन (ग्रामीण) असे केले केंद्र शासनाच्या दिनांक १० नोव्हेंबर २०१५ च्या पत्रान्वये वैयक्तिक शौचालयाच्या प्रोत्साहन अनुदानाच्या हिश्यामध्ये ७५:२५ (केंद्र व राज्य) वरून ६०:४० (केंद्र व राज्य) असा बदल करण्यात आला आहे. याअंतर्गत वैयक्तिक शौचालय बांधून वापर केल्यावर लाभार्थी घटकाना रुपये १२,०००/- (केंद्र हिस्सा रुपये ७,२००/- व राज्य हिस्सा रुपये ४,८००/-) प्रोत्साहन अनुदान देण्यात येत आहे. स्वच्छ भारत मिशन (ग्रामीण) टप्पा १ अंतर्गत १८ एप्रिल २०१८ रोजी राज्यातील सर्व ३४ जिल्हे, ३५१ पंचायत समित्या व २७,६६७ ग्राम पंचायती हागणदारी मुक्त घोषित करण्यात आल्या आहेत.

केंद्र शासनाने जुलै, २०२० मध्ये स्वच्छ भारत अभियान (ग्रामीण) टप्पा २ च्या मार्गदर्शक सूचना निर्गमित केल्या असून, सदर सूचनांनुसार या योजनेतर्गत कार्यवाही करावयाची आहे. संपूर्ण ग्रामीण स्वच्छता व स्वच्छता शाश्वत टिकविण्याच्या अनुषंगाने, स्वच्छ भारत अभियान (ग्रामीण) टप्पा-२ अंतर्गत ग्रामीण भागातील सार्वजनिक शौचालय बांधकाम, घनकचरा व सांडपाणी व्यवस्थापन, गोबरधन, मैला गाळ व्यवस्थापन, प्लास्टिक कचरा व्यवस्थापन या बाबींचे नियोजन करण्यात येत आहे. स्वच्छ भारत अभियान (ग्रामीण) टप्पा-२ अंतर्गत करावयाची प्रक्रिया, निकष याबाबत विस्तृत विवेचन मार्गदर्शक सूचनांमध्ये करण्यात आले आहे.

(५) जलस्वराज्य टप्पा-२ :-

राज्यातील ग्रामीण पाणी पुरवठा व स्वच्छता सेवा सुविधांचे नियोजन, अंमलबजावणी, संनियंत्रण व शाश्वतता इत्यादी बाबी साध्य करण्याकरिता राज्यात जागतिक बँकेच्या सहाय्याने जलस्वराज्य-२ कार्यक्रम ६ वर्षे (२०१४-२०२०) कालावधीत १२ जिल्ह्यांमध्ये राबविण्यात येत आहे. या संदर्भातील सर्वसमावेशक सूचना समाविष्ट असलेला शासन निर्णय दिनांक ४.१.२०१४ रोजी निर्गमित करण्यात आला होता. जागतिक बँकेद्वारे जलस्वराज्य-२ कार्यक्रमास दिनांक ३० सप्टेंबर, २०२० पर्यंत सहा महिने मुदतवाढ देण्यात आली आहे.

जागतिक बँकेकडून मिळणारे ७० टक्के अर्थसहाय्य (उर्वरित ३० टक्के राज्य शासनाकडून) हे **प्रोग्राम फॉर रिझल्ट** या वित्तीय साधनांतर्गत उपलब्ध होणार असून उद्दिष्टपुर्ती आधारित निधी संवितरण निर्देशकांशी (Disbursement Linked Indicators-DLI) निगडीत आहे. असा उपक्रम राबविणारे महाराष्ट्र हे देशातील पहिले राज्य आहे.

(६) जल जीवन मिशन :-

सन २०१९ पासून राष्ट्रीय ग्रामीण पेयजल कार्यक्रमाची पुनर्रचना करून जल जीवन मिशनची सुरवात करण्यात आली आहे. केंद्र शासनाच्या जल जीवन मिशनच्या कार्यरत मार्गदर्शक सूचनांनुसार, सन २०२४ पर्यंत राज्यातील ग्रामीण भागातील प्रत्येक घरात वैयक्तिक नळ जोडणीद्वारे कमीत कमी ५५ लिटर प्रति माणसी, प्रति दिन गुणवत्तापूर्ण पाणी पुरवठा करणे हे जल जीवन मिशनचे प्रमुख उद्दिष्ट आहे.

जल जीवन मिशनच्या राज्यात अंमलबजावणीकरीता राज्यस्तरावर राज्य पाणी व स्वच्छता मिशन, जिल्हास्तर पाणी व स्वच्छता मिशन कार्यान्वयन यंत्रणा आहे. ग्राम पातळीवर जल जीवन मिशन अंतर्गत कार्यक्रमाचे नियोजन, अंमलबजावणी व देखभाल दुरुस्ती यंत्रणा म्हणून ग्रामीण पाणी व स्वच्छता समिती काम करेल. जल जीवन मिशन अंतर्गत घ्यावयाच्या योजनांच्या आराखड्यांना जिल्हा पाणी व स्वच्छता मिशनने मान्यता दिल्यानंतर सदर आराखड्यास मा. पालकमंत्री यांचे अध्यक्षतेखालील जिल्हास्तरीय समितीने मान्यता देणे आवश्यक आहे. या आराखड्यांना राज्यस्तरावर मा.मंत्री (पाणी पुरवठा व स्वच्छता) यांच्या अध्यक्षतेखालील समितीची मान्यता घेण्यात येते. राज्यातील ग्रामीण भागात या मिशन अंतर्गत सन २०२४ पर्यंत एकुण १.४२ कोटी कुटुंबांना लाभ देण्याचे लक्ष्य आहे.

महाराष्ट्र लोकसेवा हक्क अधिनियम, २०१५ नुसार सेवा पुरविणे :-

राज्यातील पात्र व्यक्तींना/संस्थांना पारदर्शक, कार्यक्षम व समयोचित लोकसेवा देण्याकरिता महाराष्ट्र लोकसेवा हक्क अधिनियम, २०१५ पारित करण्यात आला असून त्यातील तरतुदीनुसार पाणी पुरवठा व स्वच्छता विभागांतर्गत महाराष्ट्र जीवन प्राधिकरणामार्फत खालीलप्रमाणे एकुण दोन सेवा अधिसूचित करण्यात आल्या आहेत.

अ. क्र.	लोकसेवेचे नाव	सेवा पुरविण्यासाठीचा कालावधी (कामाचे दिवस)	निर्देशित अधिकारी	प्रथम अपिल अधिकारी	द्वितीय अपिल अधिकारी
१	मजीप्रामार्फत चालविण्यात येत असलेल्या पाणी पुरवठा केंद्रांतर्गत ग्राहकांना नळ जोडणी देणे.	३० दिवस सर्व कागदपत्रांच्या पुर्ततेसह परिपूर्ण अर्ज सादर केल्यानंतर	संबंधित कार्यकारी अभियंता	अधिक्षक अभियंता	मुख्य अभियंता
२	पाणी बीलासंबंधी तक्रारीचे निवारण करणे	३० दिवस	संबंधित कार्यकारी अभियंता	अधिक्षक अभियंता	मुख्य अभियंता

तसेच पाणी पुरवठा व स्वच्छता विभागांतर्गत भूजल सर्वेक्षण व विकास यंत्रणेमार्फत एकुण दोन सेवा अधिसूचित करण्यात आल्या आहेत.

अ. क्र.	लोकसेवेचे नाव	सेवा पुरविण्यासाठीचा कालावधी (कामाचे दिवस)	निर्देशित अधिकारी	प्रथम अपिल अधिकारी	द्वितीय अपिल अधिकारी
१	विंध्यन विहिर/विहिर स्थळ	३० दिवस	कनिष्ठ भूवैज्ञानिक/सहायक	जिल्हा वरिष्ठ	विभागीय उप संचालक,

	सर्वेक्षण (भुजलीय आणि भूभौतिक)		भूवैज्ञानिक (वरिष्ठ भूवैज्ञानिक जिल्हा कार्यालयातील)	भूवैज्ञानिक	भूजल सर्वेक्षण व विकास यंत्रणा.
२	पाणी नमुन्याचे रासायनिक व जैविक पृथक्करण	३० दिवस	जिल्हा वरिष्ठ भूवैज्ञानिक कार्यालयातील रासायनी	जिल्हा वरिष्ठ भूवैज्ञानिक	विभागीय उप संचालक, भूजल सर्वेक्षण व विकास यंत्रणा.

पाणी टंचाई निवारणार्थ करावयाच्या उपाययोजना :-

महाराष्ट्र भूजल (विकास व व्यवस्थापन) अधिनियम, २००९ मधील कलम २५ व २६ च्या तरतुदीनुसार संबंधित जिल्हयाचे प्राधिकरण पावसाळयाच्या कालावधीत किंवा त्यानंतर कोणत्याही वेळी भूजल सर्वेक्षण व विकास यंत्रणेच्या सल्ल्यानुसार किंवा पावसाचे प्रमाण व स्वरूप आणि पाणलोट क्षेत्रातील पाण्याच्या पातळीची माहिती किंवा अन्य कोणतीही संबंधित बाब लक्षात घेऊन एका वेळी एक जल वर्षापेक्षा अधिक नाही अशा कालावधीकरिता अशा क्षेत्रास पाणी टंचाई घोषित करता येते. अशा ठिकाणी पिण्याच्या पाण्याचा पुरवठा करण्यासाठी विहित उपाययोजना राबविण्यात येतात.

राज्यातील ग्रामीण भागात पिण्याच्या पाण्याच्या टंचाई निवारणार्थ या विभागाच्या दिनांक ३.२.१९९९ च्या शासन निर्णयान्वये स्थायी आदेशाद्वारे सविस्तर मार्गदर्शक सूचना देण्यात आलेल्या आहेत. टंचाई निवारणाकरिता खालील अनुज्ञेय उपाययोजनांपैकी योग्य त्या उपाययोजना राबविण्यात येतात.

- (१) बुडक्या घेणे.
- (२) विहिर खोल करणे, विहिरीतील गाळ काढणे.
- (३) खाजगी विहिरींचे अधिग्रहण करणे.
- (४) टँकर / बैलगाडीद्वारे पाणी पुरवठा करणे.
- (५) प्रगतीपथावरील पाणी पुरवठा योजनेची कामे तातडीने पूर्ण करणे.
- (६) नळ योजनांची विशेष दुरुस्ती करणे.
- (७) विंधण विहिरींची विशेष दुरुस्ती करणे.
- (८) विंधण विहिरी घेणे.
- (९) तात्पुरत्या पुरक नळ योजना घेणे.
- (१०) धरणामध्ये अथवा तलावामध्ये चर खणणे.

सामाजिक बांधिलकी :-

- (१) ग्रामीण भागातील जनतेमध्ये स्वच्छतेसंदर्भात जनजागृती निर्माण करणे.
- (२) ग्रामीण जनतेस पुरेसे व शुध्द पिण्याचे पाणी उपलब्ध करून देणे.
- (३) सेवेच्या गुणवत्तेत व तत्परतेत सामाजिक बांधिलकी ठेवणे.
- (४) नागरीकांशी सौजन्यपूर्ण व मदतीची वृत्ती ठेवणे.
- (५) कामकाजाचा वेळेत निपटारा करणे.
- (६) कामात पारदर्शिता व निष्ठा ठेवणे.

नागरीकांची जबाबदारी :-

- (१) पाणी पुरवठा व स्वच्छता कार्यक्रमांतर्गत निर्माण झालेली मालमत्ता ही राष्ट्रीय संपत्ती समजून तीचे रक्षण व जतन करणे.
- (२) पिण्याचे पाणी ही नैसर्गिक संपत्ती समजून तिचा जाणीवपूर्वक काटकसरीने वापर करणे.
- (३) पिण्याच्या पाण्याचे स्रोत प्रदुषित होणार नाहीत याची काळजी घेऊन त्यांचे संवर्धन करण्यास मदत करणे.
- (४) पाणीपट्टी नियमितपणे व वेळेत भरणे.
- (५) शासकीय अधिकारी/कर्मचारी यांचेशी नागरीकांची वर्तणूक सौजन्यपूर्ण असावी.
- (६) नागरीकांचा प्रतिसाद विकासाला पुरक व सकारात्मक असावा.
- (७) नागरीकांनी कायदेशीर तरतुदी, नियम व अलिखित संकेत यांचे पालन करावे.

पाणी पुरवठा व स्वच्छता विभागासाठी <http://water.maharashtra.gov.in> ही वेबसाईट असून त्यावर विभागाची इतर महत्वाची माहिती संकलित करण्यात आलेली आहे.

सनदेस व्यापक प्रसिध्दी देऊन नागरीकांचे अभिप्राय व सूचनांचा यथोचित आदर करून आवश्यकतेनुसार बदल करण्यात येईल.

.....

